

DLA doktori értekezés tézisei

Bársony Péter

A vészkorszak magyar muzsikás áldozatai

Témavezető: Dalos Anna

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
28. számú művészet- és művelődéstörténeti
tudományok besorolású
doktori iskola

Budapest

2010

I. A kutatás előzményei

Az elmúlt pár évtizedben újra fokozott figyelem fordult a holokauszt mártírjai felé. A még élő kevés szemtanú, túlélő beszámolóinak alapján rádöbrent az emberiség, hogy a történelem eme szégyenteljes időszakának feldolgozatlansága újra meg újra feladatot ad a kutatóknak. Az 1980-as években jelent meg az első publikáció, ami a holokauszt korának zenei életével foglalkozott. Joža Karas *Music in Terezín 1941–1945* (New York: Pendragon Press, 1985) című munkája adott hírt először a terezíni koncentrációs tábor zenei életéről. Az ott alkotó zsidó zeneszerzőket a náci Terezínből egyenesen Auschwitzba deportálták, és meggyilkolták őket. Viktor Ullmann, Gideon Klein, Pavel Haas és a többi zeneszerző újrafelfedezett művei ekkor döbrentették rá a zenei világot a fájó tényre: több mint fél évszázada nem hangoztak fel ezek a művek, a zeneszerzők feledésbe merültek. A kezdeményezés nyomán egyre több mártír komponista neve és műve bukkant fel Németországban, Ausztriában, Csehországban, Hollandiában és Franciaországban.

Magyarországon a magyarországi holokauszt, a nyilasuralom, a II. világháború és az azt követő kommunista diktatúra sajátosságai miatt a zenei élet a mai napig nem szerzett igazán tudomást veszteségeiről. Mint a terezíni zeneszerzőknél Theresientadt, ezeknek a magyar zeneszerzőknek, muzsikusoknak a sorsát is összekapcsolta egy földrajzi és egyben szellemi középpont, a budapesti Zeneakadémia, amelynek épülete – különös a párhuzam – Terézvárosban található. A magyar zenetörténet számára jelentéktelennek nem mondható művészeket a Vészkorszak óta eltelt évtizedekben egyetlen, Molnár Antal által írt újságcikk méltatta az Új Zenei Szemlében, 1953-ban.

Négy mártír zeneszerzőről született külön-külön tanulmány. A hatvanas évektől a kommunista hatalom előnyben részesítette Vándor Sándor, Justus György és Kuti Sándor kórusműveit, fölhasználták a szerzők egykori baloldali

elkötelezettségét. Ekkor születhettek meg a munkás-dalos kórusokkal kapcsolatos írások, rádióbeszélgetések, visszaemlékezések, amikben az emlékezők szinte tudatosan a kommunista munkásmozgalom mártírjainak próbálták meg beállítani a szerzőket, mint például Tiszay Andor: Ilyennek láttam, vagy Vágó Ernő Emlékezés a Vándor kórusra című írásai, (in Czigány Gyula szerk. *Munkásének 1919–1945, A Magyar Munkásmozgalom és Zenekultúra a két világháború között* Budapest: Zeneműkiadó, 1967, Vágó Ernő *Vándor Sándor tanítványai. A Vándor Kórus története* Budapest: Táncsis, 1978). Sajnos ez az egyoldalú bemutatás azt is eredményezte, hogy a köztudatban zeneszerzői munkásságuk másik oldalának (kamarazene, instrumentális zene) még az emléke is feledésbe merült. Pedig ezekben a műveikben őrződött meg igazán a két világháború közötti korszak zenei lenyomata. A negyedik komponista, a fiatalon meghalt Weiner László életéről, munkásságáról Tallián Tibor, Kovács Ilona zenetudósok, és az özvegy, Rózsa Vera jóvoltából tudhatunk; (Tallián Tibor *Weiner László, 1916–1944* (Budapest: nk, 1994.), Kovács Ilona „Vissza a múltba. Részletek Weiner László zenei jegyzeteiből.” *Parlando* XLVIII/6 (2006) 40-44, Feuer Mária „Mókamester énekmester. Londoni beszélgetés Rózsa Verával” *Muzsika* 43/4 (2000. április): 27).

A többiek életét, művészetét nemcsak az általuk kultúrájában gazdagodott nemzet, hanem a legszűkebb környezet, a muzsikusok és zenetörténészek legnagyobb része is elfelejtette. Ennek az elfeledett világnak a megidézését tűztem ki feladatomnak.

II. Források, a kutatás módszere

Kutatásom – természeténél fogva – nem lehet teljes körű; bármikor felbukkanhatnak újabb nevek, művek. Sokszor csak hiányos adatokat találtam; vannak, kiknek még a születési évét sem sikerült kideríteni. A családtagokkal, leszármazottakkal, szemtanúkkal, barátokkal készített többórás interjúk,

telefonbeszélgetések, kéziratok, levelezések, magánbeszélgetések szolgáltatták a legtöbb adatot *oral history* jellegű munkámhoz, mivel a témával kevés írott forrás foglalkozik, azok is csak töredékes módon. Ezeket a könyveket, régi lexikonokat, sajtótermékeket, képeket több magyarországi könyvtár, irattár anyagából gyűjtöttem össze, de magánszemélyek is sokat segítettek a gyűjtésben, sokan saját tulajdonukban lévő képet, kottát, könyvet adtak oda tanulmányozás, illetve a dolgozatban való felhasználás céljából.

A meggyilkolt zeneszerzők című fejezetet elsősorban magyarországi és külföldi könyvtárak, archívumok (Országos Széchényi Könyvtár, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Könyvtára és Archívuma, a Budapest Fővárosi Levéltár, a Magyar Zenetudományi Intézet, az Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem könyvtára, a Budapesti Holokauszt Dokumentációs Központ, a lipcsei Musikhochschule és a párizsi Ecole Normale Cortot archívuma, az izraeli Yad Vashem intézet) anyagainak alapos vizsgálata után tudtam megírni. Nehézséget okozott, hogy művek százai, ezrei tűntek el nyomtalanul. Nehéz volt kategóriákba rendezni, milyen megfontolás alapján tartok valakit zeneszerzőnek, ezért azt vettem alapul, ha a szerzőtől zenemű fennmaradt, vagy tudomásunk van róla, hogy írt művet.

A meggyilkolt muzsikusok fejezetben elsősorban neveket közlök. A kutatás alatt sokszor találkoztam olyan névlistával, beszámolóval (Halmos Sándor (szerk.) *Nevek: A debreceni holokauszt mártírjai és túlélői* Debrecen: nk. 2004., Szita Szabolcs: *Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944–45* Budapest: Kossuth, 1989, Pozsgai Gézáné–Víg Márta–Kontra József *Emberek az embertelenségben. Emlékezés a kunhegyesi zsidóságra és a holocaust áldozataira. Kunhegyesi helytörténeti füzetek* Kunhegyes: Kunhegyes város önkormányzata, 2004), amiben a deportáltak, halottak, eltűntek neve és életkora mellett a foglalkozás is fel volt tüntetve. Ezeket a könyveket, listákat átnézve, több ezer név között sokszor akadtam muzsikusokra. Munkámat a Páva utcai Holokauszt Dokumentációs Központ Nevek munkacsoportjának akkori

vezetője, Vízi Éva is segítette. Korabeli, húszas-harmincas-negyvenes évek újságcikkeiben szereplő, ismertebb zenészek neveinek is egyesével kellett utánanézni. Sokszor egy név azért nem bukkant fel a világháború után a sajtóban, mert az illető befejezte művészi karrierjét, emigrált vagy egyszerűen megváltoztatta a nevét. Így csak olyan muzsikusok nevét tüntetem fel ebben a fejezetben, akikről százszázalékos bizonyossággal állítható, hogy mártírokká váltak. A tényleges számuk tehát ennél jóval több lehet. E fejezet megírásakor megpróbáltam foglalkozás és földrajzi hely szerint rendezni a neveket.

A második fejezetben a budapesti zenei élet és a zsidótörvények kapcsolatát vizsgálom. A Zeneakadémia sokáig védett intézmény volt, köszönhető ez elsősorban Hubay Jenőnek és Dohnányi Ernőnek. Karády Viktor tanulmányának (Karády Viktor *Zsidóság Budapesten a 20. század első felében. Szociológiai bevezetés*, <http://karadyviktor.uni.hu/>) és a Zeneakadémia évkönyveinek statisztikai adatai és visszaemlékezők segítségével bemutatom, hogyan alakult a zsidó növendékek helyzete a Zeneakadémián a húszas évektől a vészkorszakig, a zenei élet vezetői hogyan segítették az üldözötteket. Egy különleges szervezet, az OMIKE művészakciója az üldözött művészek segítségét tűzte ki feladatául, ezzel egy – a budapesti kulturális élettől szeparált – szubkulturális közeget hozott létre, ahol világhírű művészek a legmagasabb színvonalon alkottak, adtak elő. Lehetőség nyílt arra, hogy a zsidótörvények miatt utcára került zenepedagógusok egy zeneiskolát nyissanak, és ott – a kor Európájában példa nélkül – 1944. március 19-ig taníthassák az iskolákból származásuk miatt elbocsátott növendékeket. A Goldmark zeneiskola színvonalát olyan tanárok fémjelezték, mint Rados Dezső, Kadosa Pál, Ungár Imre vagy Szabolcsi Bence. Szó van még ebben a fejezetben zsidó zenekarokról, házi koncertekről, ahol az üldözött zenészek némi pénzkeresethez juthattak a sötét időkben.

A harmadik fejezetben bemutatom három zeneszerző, Kuti Sándor, Vándor Sándor és Weiner László munkásságát, brácsára írt műveik elemzésein

keresztül. Mivel róluk születtek már tanulmányok, megpróbáltam új információkat gyűjteni velük kapcsolatban. Vándor Sándor özvegyével, Buzás Józsefnével 2008. augusztus 15-én készített interjóm részletei sokban egyeznek a Czigány Gyula szerk. *Munkásének 1919–1945, A Magyar Munkásmozgalom és Zenekultúra a két világháború között*. Budapest: Zeneműkiadó, 1967 című művében szereplő információkkal, de számos alkalommal kiegészítik azt, valamint szemtanúként, családtagként hitelesen tolmácsolják az eseményeket.

A Függelékben műjegyzékeket közlök, valamint a korszak brácsára írott darabjainak a jegyzékét. Összeállítottam az OMIKÉben résztvevő művészek névsorát is. A dolgozat talán egyik legértékesebb része a képtár. A képeket családtagok, barátok, archívumok anyagaiból kaptam, lexikonokban, könyvekben találtam. Egy-egy kép sokszor az egyetlen, utolsó mementó a művésztől.

III. Eredmények

Kutatásom eredményeképpen huszonnyolc zeneszerző (Auspitz Jenő, Bechtold Károly, Bondi György, Budai Pál, Delej Lajos, Erdősi László, Falk Géza, Gyémánt Béla, Gyopár László, Győri Elek, Gyulai Elemér, Horovitz Pál, Justus György, Kuti Sándor, Lajtai-Lazarus Walter, Nádor Mihály, Pallós Tivadar, Rabetz Miklós, Rényi Aladár, Rozsnyai Sándor, Sárosi Imre, Székely István, Taubner Ödön, Vándor Sándor, Vidor Imre, Weiner László, Weisz Ferenc, Zsigmondi Pál) munkásságának emlékét örökítem meg, törekedve arra, hogy az összes fellelhető információt közöljem róluk. A szerzők jelentős többsége klasszikus zeneszerző volt, de találhatóak köztük jazz-, sláger-, dal-, illetve operettszerzők is. A felsorolt komponisták között van Gyulai Elemér, aki – bár nem a Vészkorszak áldozataként halt meg – üldözött barátait segítette, bújtatta. Azért gondoltam, hogy feltétlenül meg kell emlékezni róla is, mert az ő sorsába is drámai módon szólt bele a történelem. Özvegyének Ortutay Gyulával való

levelezéséből tudjuk, hogy túlélte a II. világháborút, de szovjet hadifogságba került. Jelenlegi tudásunk szerint a katolikus Gyulai Elemér az egyetlen magyar zeneszerző aki – hasonlóan Wallenberghez – a szovjet gulag áldozata lett.

Kiemelt figyelmet szentelek a meggyilkolt muzsikusoknak is, hiszen a zeneszerzőkkel szemben nekik még műveik sem maradtak hírmondónak. A Zeneművészeti Főiskola, bár ígérte, (Kapitánffy István (szerk.) *Zeneakadémia Évkönyve. 1944/45.* Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola kiadása, 1945), a II. világháború után nem készített számadást háborús növendékvesztéseiről. Persze az áldozatok közül csak kevesen járhattak a negyvenes években a Zeneakadémiára, hiszen a zsidótörvények miatt elbocsátották vagy fel sem vették őket. De ők is valami módon kötődnek az Alma mater szellemiségéhez.

Dolgozatom talán hozzájárul ennek a fájó hiánynak a mérsékléséhez. Kutatásom alatt egyszer sem talákoztam olyan esettel, hogy a 1920 és 1945 között a Zeneakadémia szellemiségén, tanárainak becsületén folt esett volna. Épp ellenkezőleg, a visszaemlékezők egyöntetűen kiemelték, hogy a zenei élet résztvevőinek, vezetőinek a többsége próbált, ahol tudott, segíteni, mérsékelni az embertelen törvények által hátrányba kényszerült üldözötteken.

A disszertáció egyfelől zenetörténetet, másfelől történelmi anyagot dolgoz fel. Kísérletet tesz arra, hogy emléket állítson, állapotfotóként rögzítse a jelen pillanatot, és művészetüket a hatvan éves késedelem ellenére is belehelyezze a magyar zenetörténet folyamatába.

V. A disszertáció témájával kapcsolatos tevékenység

2008. szeptember 5. Régi Zeneakadémia, „In Memoriam” koncert szervezése és előadóként közreműködés (Pártos Ödön: Yizkor, brácsára és kamarazenekarra, közreműködik a Liszt Ferenc Kamarazenekar, Kuti Sándor: Trió Szabadi Vilmossal és Rohmann Dittával, Weiner László: Hármaverseny Gulyás Mártával és Ittész Gergellyel, közreműködik a Liszt Ferenc Kamarazenekar)

2008 Közreműködés és műsorszerkesztés Hungaroton CD felvételen, „In Memoriam” HCD32597(Weiner László: Duó hegedűre és brácsára, Szabadi Vilmossal, Kuti Sándor: Szerenád, Szabadi Vilmossal és Rohmann Dittával)

2010-2011 „Hiányzó láncszemek” címmel két koncert műsorának szerkesztése, közreműködés valamint kísérőfüzet írása:

2010. október 31. „Elfajzott zene” Justus, Webern, Berg, Villa-Lobos, Kondor, Vándor és Bartók művei

2011. március 13. „Régi esték” Gyulai, Justus, Sárosi, Weisz, Pärt és Brahms művei

2011. március 16. Rádióriport a Bartók Rádióban (riporter: Győri László, szerkesztő: Katona Márta)

2011. szeptember 13., október 15. „Zenei botlatókövek” koncertsorozaton való közreműködés, előadóként és tanácsadóként a Bálint Házban a New Classical Music Agency szervezésében.